

ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

На правах рукопису

ЛАВРИНЕНКО СВІТЛАНА ТОМІВНА

**МОВНА КАРТИНА СВІТУ  
В УКРАЇНСЬКІЙ ФАНТАСТИЧНІЙ КАЗЦІ**

10.02.02 - українська мова

А в т о р е ф е р а т  
дисертації на здобуття наукового ступеня  
кандидата філологічних наук

Дніпропетровськ - 1995

ЛНБ України ім.В.Стефаніка



00533782 (S)

Української мови і літератури  
Підприємство науково-бібліотечно-інформаційного університету ім. К.Д.Ушинського.

Науковий керівник - доктор філологічних наук, професор

Дроздовський Володимир Петрович

Офіційні опоненти - доктор філологічних наук,  
професор Поповський А.М.  
кандидат філологічних наук,  
доцент Шевченко Т.Г.

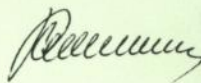
Провідна організація - Одеський державний університет  
ім. І.І.Мечникова

Захист відбудеться " 2 " березня 1995 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 053.24.04 при Дніпропетровському державному університеті за адресою: 320625, Дніпропетровськ, пр. Гагаріна, 72, філологічний факультет, корп. 1, ауд. 804.

З дисертацією можна ознайомитися у науковій бібліотеці Дніпропетровського державного університету.

Автореферат розісланий " 27 " січня 1995 року.

Вчений секретар  
спеціалізованої вченої ради  
доктор філологічних наук,  
професор

 Колосієць М.П.

ЛНБ ім. В. Стефаніка  
АН України

Елементи взаємодії лінгвістики, культурології, фольклористики та їх синтез заради комплексного системного вивчення явищ традиційної матеріальної і духовної культури є актуальним аспектом сучасного гуманітарного знання, яке має за мету об'єднання та переусвідомлення різнобічної інформації про людину і людство. До численних джерел такої інформації належить і фольклорне слово. Мова усної народної традиції, як один з найважливіших проявів національної самобутності, зберігає і передає наступним поколінням факти героїчної історії, картини соціального та родинного побуту, найрізноманітніші гами почуттів та оцінок, втілених у відшліфовані словесно-виражальні форми, що завжди привертали письменників, збирачів, дослідників до вивчення усної народної творчості. Інтерес до рідного слова, його краси, простоти й милозвучності не пригасає і сьогодні, про що свідчать, зокрема, наукові розвідки О.Ю.Бришиної, Л.В.Дунаєвської, С.Я.Єрмоленко, А.М.Поповського, В.А.Юзвенко та ін.

Актуальність дослідження обумовлена увагою до проблем національного самоусвідомлення і самовираження, стимулюючою пошуки нових підходів до вивчення мови фольклору як вмістилища спектру національних конотацій, та перспективністю виходу на рівень аналізу художнього тексту, що справедливо вважається одним з кардинальних питань сучасної філологічної науки.

Мета дисертації - комплексний аналіз мовної картини світу в українській фантастичній казці. Досягнення сформульованої мети передбачає вирішення завдань, пов'язаних з виділенням та комплексним семантико-логічним аналізом полів Людина, Простір, Час; системним аналізом явищ категорії вказівності; виявленням у мовній картині світу національних сем; розглядом основних складників мовної картини світу казки з точки зору поліядерної структури лексичного значення, що передбачає розробку типології сем - елементів даної структури.

Об'єктом дослідження обрано українську фантастичну казку, предметом - її мову.

Матеріал дослідження складають 120 фантастичних казок, відібраних з шести збірників українського фольклору. До загального числа розглянутих текстів увійшли окремі казки, представлені кількома варіантами у різних збірниках, оскільки вивчення мовної картини світу не може уникнути розгляду міжваріантного рівня,

який демонструє своєрідність сегментації картини світу почасти наочніше, ніж міжсюжетний рівень.

Методика дослідження підпорядкована основним завданням і має комплексний характер. Основним методом обрано описовий, індуктивний метод, що спирається на спостереження, аналіз, класифікацію окремих фактів з метою їх подальшого синтезу й узагальнення. У роботі застосовано також семантико-логічний і компонентний методи, що дозволяють ефективно визначати смислову структуру слова, а також елементи статистичного і контекстуально-ситуативного методів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що мовна картина світу лише недавно стала предметом уваги українських лінгвістів: Ж.П.Соколовської, О.О.Тараненка, М.П.Кочергана та ін. . Дисертація є спробою спеціального монографічного дослідження мовної картини світу в українській фантастичній казці, а також відтворення не лише мовного і мовленнєво-творчого, але й світоглядного образу народу в жанрі, який чи не в найбільшій мірі актуалізує потенційні можливості розмовного стилю, висвітлює "психологічне серце" нації, увиразнює загальну народну структуру значення в органічній єдності сюжетно- і композиційно-мовленнєвого рівнів.

Теоретичне значення проведеного дослідження полягає в роботі таких актуальних для лінгвістики проблем, як мовний тезаурус картини світу, семантика тексту, взаємозв'язок мови з мовленням та мови з суспільством, виявлення специфічних національних сем у мовній системі української казки, розширення уявлень про менталітет народу через аналіз його мови.

Практичне значення роботи полягає в тому, що дані дисертації можуть бути використані при аналізі лексичної семантики та семантики тексту, а також у лексикографії фольклору. До матеріалів дослідження можна звернутися при викладанні вузівських курсів з лексикології, лінгвістичного аналізу тексту, при читанні спецкурсів, підготовці курсових та дипломних робіт, у шкільному курсі вивчення мови. До того ж, у дослідженні містяться цікаві матеріали для проведення виховної роботи по ознайомленню з національною культурою і традиціями.

На захист виносяться такі положення:

1. Українська фантастична казка має своєрідну мовну карти-

ну світу.

2. Для мовної картини світу фантастичної казки характерний антропоцентризм.

3. Простір і Час є невід'ємними елементами мовної картини світу казки.

4. Людина, Простір, Час, як основні складники мовної картини світу, набувають специфічних форм вираження і визначають композиційну будову та семантику тексту казки.

5. Система дейктивів у казці має вторинний, щодо номінації, характер і виконує функції засобу абстрагування, утворюючи соціо-часо-просторову картину світу на індексальному рівні.

6. На мовну картину казки накладається семантична мова фольклорної традиції, чим і пояснюються унікальні особливості мови казки.

Анотація роботи. Основні положення дисертації обговорювались на кафедрах української мови Південноукраїнського педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського та Одеського державного університету ім. І.І.Мечнікова. Результати дослідження повідомлялись на міжвузівських наукових конференціях "Проблеми контрастивної лінгвістики" /Кіровоград, 1993/, "Семантика мови і тексту" /Івано-Франківськ, 1993/ та науково-практичних конференціях "Культура України і слов'янський світ" /Кам'янець-Подільський, 1992/, "Твори для дітей і про дітей у вітчизняній і зарубіжній літературі" /Одеса, 1991/, "Шляхи посилення ефективності практичного курсу української мови та виховання читачької майстерності" /Одеса, 1992/, "Национальное своеобразие культур и литератур" /Ізмаїл, 1992/, "Класична педагогіка і філологія в світлі сучасних завдань шкільної і вузівської словесності" /Одеса, 1993/.

Окремі фрагменти дисертації використовувалися при викладанні вузівських курсів "Стилістика української мови", "Лінгвістичний аналіз тексту". На матеріалі дисертаційного дослідження засвідчується десять публікацій.

Структура роботи визначається її метою і завданнями: дисертація складається із вступу, трьох розділів, висновків, списку основної використаної літератури та лексикографічних видань, списку джерел та додатку.

Зміст роботи.

У "Вступі" обґрунтовується вибір теми, її актуальність, формулюється мета і завдання дослідження, розкриваються наукова новизна дисертації, її теоретичне і практичне значення, характеризуються матеріали і методи дослідження.

У першому розділі дисертації - "Лінгвістичний аспект антропомімічної інформативності у мовній картині світу казки" - подається теоретичне обґрунтування проблем мовної картини світу та спроба комплексного семантико-логічного аналізу поля Людина.

Кожна мова - це своєрідна і неповторна картина світу. Етнолінгвістичні ідеї, започатковані В.Гумбольдтом і розвинені О.Потребню, С.Сепіром, Б.Уорфом, Л.Вайсбергером, незважаючи на їх тривале неприйняття, нині зайняли належне місце в філософії та лінгвістиці і стали об'єктом всебічного зацікавлення з боку багатьох учених світу.

Модель світу здатна реалізовуватися у різноманітних формах і наслідках людської поведінки: у мовних текстах, соціальних інститутах, пам'ятках матеріальної культури /В.В.Іванов, В.Н.Топоров 1965; Т.В.Цив'ян 1990/. Паралельний аналіз структури моделі світу і структури мови доводить відповідність між набором універсальних семіотичних опозицій моделі світу і набором мовних /лексико-семантичних, граматичних/ категорій. Мова позначає окремі елементи концептуальної картини світу, що реалізується, як правило, у створенні слів і засобів зв'язку між ними. До уваги вітчизняних лінгвістів поняття потрапило у зв'язку з тезаурусним вивченням лексики /Т.В.Цив'ян 1990; Ю.Б.Кучинський 1990; М.П.Кочерган 1993/ та визначенням принципів укладання ідеографічного словника /Ю.Н.Караулов 1976, 1981/, створенням колективних монографій, які аналізують відображення картини світу в мові /Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира 1988/, вивченням проблем системного опису лексичної семантики /Д.П.Соколовська 1990/. Мовна система в цілому і лексика зокрема, що як явище безпосередньо пов'язане з предметним світом людини, його соціально-історичним досвідом та культурно-національними особливостями, спроможна до певної міри відтворювати закріплене повсякденною практикою уявлення про зовнішній світ. Загальний характер людського мислення, з одного боку, та універсальність механізму пізнання навколишнього світу, з іншого, дозволяють кожній мові брати активну участь у формуванні опосередкованої картини світу.

Українська фантастична казка, своєрідно відтворюючи фундаментальні категорії дійсності /Людина, Простір, Час/, дає багатий матеріал для аналізу як концептуальної, так і мовної картин світу. Національна картина світу знаходить своє відбиття у всіх мовних рівнях і найбільшою мірою в лексико-семантичному, що пояснюється загальною властивістю словника найчутливіше реагувати на позамовні чинники і фіксувати всі сторони національного буття /М.П.Кочерган 1993,124/, у центрі якого перебуває людина у різних сферах трудової і духовної діяльності з її думками і почуттями, прагненнями й інтересами.

Антропоцентричність моделі світу відбивається в її орієнтації на людину, яка у мовній панорамі казки набуває великої кількості позначень-імен, детермінованих спектром біолого-фізіологічних, соціальних, етнопсихологічних та динамічних характеристик об'єкту номінації. Універсальні, змістовні предметні імена виступають важливим чинником мовної моделі світу. В цілому, номінаційне поле казки складається з апалятивних назв і конструкцій, їх заміників і власних імен, що утворюють ономастичон тексту, та мікроконтекстів з власними іменами. Отже, в сукупності воно вибирає два взаємопов'язані і взаємодіючі шари лексики - безіменну та онімну системи, які безпосередньо співвідносяться з внутрішньою структурою тексту.

Семантичне поле Людина посідає суттєве місце в смисловій структурі казки і є центральним елементом її ідейно-тематичного наповнення. Можна виділити ряд лексико-семантичних груп, що входять до складу названого семантичного поля і визначають такі характеристики людини, як: 1. Належність до біологічного роду людей, стать /чоловік, жінка/. 2. Родинний стан /батько, мати, син, дочка/. 3. Вік /дівчина, парубок, старий, стара, дід, баба/. 4. Природний стан /каліка, безрукий, слабкий/. 5. Соціальний стан /цар, царяца, князь, княгиня, простий чоловік/. 6. Рід діяльності /рибалка, коваль, хлібороб, лікар/. 7. Характер людських взаємин /сусід, гість, друг, ворог/. 8. Позитивну чи негативну оцінку /красень, добрий молодець, ледащо, ніхтолиця/. Лексеми з семантикою номінації особи складають від тринадцяти до двадцяти відсотків повнозначних слів у тексті казки.

Дослідження ономастичного простору розширює уявлення про особливості семантичного поля Людина. Жанрова специфіка казки

обумовлюється тим, що в ній діють герої-типи, часто позбавлені власної назви. Ті ж власні назви, які вживаються, відзначаються узагальненим характером і меншою, порівняно з іменами літературних героїв, семантичною об'ємністю. Вони можуть бути представлені такими групами: 1. Чоловічі імена та прізвиська /Грицько; Далекогляд/. 2. Жіночі імена та прізвиська /Оленка; Свинячий Кожушок/. 3. Власні назви-міфони́ми /Мана; Ох/. 4. Власні назви зооніми /Мишка; Золотий Птах/. Аналіз ономастичних парадигм власних назв свідчить про те, що в українській фантастичній казці переважають чоловічі імена, найпоширенішим серед яких є ім'я Іван. Традиційне і канонічне, воно може даватися різним типам героїв. Диференціація ж останніх відбувається за допомогою прикладок, детермінантних вказівок на родинні зв'язки, внутрішні або зовнішні характеристики особи /Іван-паревич; Іван-Побиван; парубок Іван; Іван Голик; Іван Богданець/. За структурою власні назви здебільшого однокомпонентні /Василь; Наталка/, двокомпонентні імена, як правило, будуються за моделлю "ім'я - прізвисько" /Іван Торбіна; Настасія Прекрасна/. Мотивація казкового прізвиська досить часто пов'язується з: а/ обставинами народження /Котигорошко; Зноско/; б/ умовами існування /Пливунчик; Рядника/; в/ особистими якостями /Вернигора; Прутивус/; г/ соціальним походженням та поведінкою /Трьомсин; Матуся; Голопуз/. Складність аналізу ономастичного простору пояснюється тим, що майже будь-яке ім'я може вживатися чи не вживатися або замінятися іншим за бажанням оповідача. І все ж ономастикон казки привертає увагу дослідників, оскільки найменування особи, у тому числі за допомогою власних назв, відзеркалюють суспільно- побутові поняття та уявлення, які у взаємодії з семами мовної реалізації ідеалу краси та норм мовленнєвого етикету утворюють значну кількість смислових емоційно-експресивних компонентів, на базі яких формуються типові риси національно-культурної конотації персонажу. Для характеристики зовнішності чоловіків використовуються оцінні одиниці з семами: могутній, гарний, багатир, витязь, легінь, красень та ін. Змалювання жіночої краси здійснюється за допомогою домінуючої семи на позначення вроди: гарна, красна, прекрасна, красуня та ін. Актуалізація сем мовної передачі ідеалу краси відбувається у сталих формулах, типових для фольклору /сини, як соколи; така гарна молодичка, що очей

не відірвеш/.

Важливою частиною семантичного поля Людина є сукупність характеристик динамічної ознаки особи-діяча /референтора/, яка найчастіше здійснюється дієслівними формами. Саме у дієслові лексична семантика якнайбільше функціональна і максимально пристосована до ролі предиката. Фіксованість значення і чітка функціональність словесних елементів казки, розкласифікованих тематично, підводить до виявлення типології динамічної характеристики персонажу. Аналіз динамічної ознаки дії у казковому контексті дає багатий матеріал для виявлення основних лексико-семантичних груп дієслів: 1. Дієслова буття /екзистенціональності/ /бути; жити/. 2. Дієслова мовлення /говорити; казати/. 3. Дієслова руху /ходити; летіти/. 4. Дієслова активної дії /рубати; копати/. 5. Дієслова сприйняття /чути; бачити/. 6. Дієслова з семантикою сталості, серед яких виділяються групи одиниць на позначення: а/ фізичного стану /захворіти; охляти;/ б/ психічного стану /радіти; сумувати;/ в/ моменту перетворення або перевтілення /стати орлом; обернутися на чоловіка/. 7. Етикетні дієслова /дозволяти; дякувати/. Вибіркові статистичні дані свідчать про те, що дієслівні форми складають до тридцяти відсотків мовних одиниць тексту, в залежності від сюжетних особливостей кількість дієслів буття доходить до восьми відсотків; дієслів мовлення до десяти; дієслів руху до дев'ятнадцяти; дієслів активної дії до двадцяти; дієслів сприйняття, думання, модальності-до восьми; дієслів на позначення стану-до п'ятнадцяти відсотків.

У змістовому плані дієслівний предикат є чимось більшим, ніж просто лексема. Передаючи певне значення, він одночасно включає макет цілого речення. Предикат має "місця" або гнізда, що заповнюються у реченні словами, категоріальні ознаки яких знаходяться у співвідношенні з категоріальними ознаками гнізда.

Існуючі методики аналізу семантики тексту /Ю.В.Попов, Г.Л.Трегубович/ дозволяють розглянути типологію дієслівних предикатів казки у зв'язку з типами найхарактерніших для них суб'єктів: 1. Агент: "Баба дала йому торбу, наклала туди чорного черствого хліба, пляшку води дала й випроведила його з дому". 2. Патієнт: "Ворожит не встиг більше сказати, заплющив очі і помер". 3. Статант: "Парівна надягалася так, що говорити не могла". 4. Коагент: "Обнялися, гарно поцілувалися, вона знову пе-

рекинулась зозулю, взяла його під крила - полетіли". 5. Констатант: "А царівна та Іванька одружилися". Подальший розгляд динамічних характеристик особи підводить до змістової класифікації текстуальних предикатів казки: 1. Статальні: "І ходили діти по лісах багато років і здичавіли". 2. Процесуальні: "Дід витяг другу скляницю, побризкав Івана - і нараз став Іван старіший за п'ятдесят років". 3. Акціональні: "Взяв хлопець шкуру, насилу - насилу дотяг її до колодязя". 4. Іntenсіональні: "Прийшли вони додому і поклялися обоє довіку не розлучатися". Фактичний матеріал підводить до висновку, що предикати - характеристики окремого текстуального референтора - можуть підлягати узагальненню та розподілу між кількома предикатними гніздами на підставі належності вказаних предикатів до певних сигніфікативних сфер. На прикладі ряду казок доводиться, що текстові предикати, які характеризують текстовий референтор, входять до обмеженої кількості сигніфікативних областей і об'єднуються в уніфіковані предикативні гнізда. Помічено, що структура тексту обумовлює взаємодію кожної окремої номінації з певною кількістю предикатів. Враховуючи, що текстотворче ядро формується на базі номінації особи разом з динамічною характеристикою, в роботі здійснено спробу представити семантику тексту української фантастичної казки, зважаючи при цьому, що її політемна структура визначає наявність ряду пропозиційних репрезентацій. Репрезентація тексту у вигляді окремих пропозицій та їх дослідження сприяють глибшому розумінню змістової структури казки.

Розгляд семантичного поля Людина доповнюється аналізом етнопсихологічних характеристик, переданих у казці диференційованою системою лінгво-стилістичних засобів, зокрема, формами мовленнєвого етикету, звертаннями та лексико-граматичними особливостями епілогів. Процеси мислення в межах конкретної національної стихії засвідчують своєрідні емоційні тонузи, одним з численних проявів яких є витончена українська культура міжлюдських взаємин, яка регламентує форми і канони мовленнєвого етикету. Мовленнєвий етикет представлений у казці комунікативно-семантичними групами одиниць, об'єднаних спільним інтенціональним змістом у функціонально-мовне поле ввічливості, реалізоване на різних рівнях мови. Основними семантичними групами етикетних знаків є: 1. Привітання: "Здрастуйте, - каже Іван. - День добрий вам, ді-

дусю!" 2. Прохання: "Прошай, - каже, - шукай мене у тридесятім господарстві, у баби-Яги - Костяної ноги". 3. Прохання: "Не засни, будь ласкава, бо брати уб'ють тебе і мене". 4. Згода: "Добре, - погодився дідусь". 5. Відмова: "Е, дідусю, радий би вас нагодувати, та нема тут нічого, самий черствий хліб, що ви його не вкусите". 6. Подяка: "Ну, спасибі тобі, чоловіче, вигодував мене". 7. Розрада: "Не плач! Усе гаразд буде, лягай та спи!"

Однією з найпомітніших категорій семантичного поля ввічливості є звертання - "своєрідне мовленнєве діяство", яке контамінує заклик і називання, завдяки чому стає у казці своєрідним естетичним центром з широкими емоційно-опінійними можливостями. Основний масив звертань, що привертає увагу своєю виразністю, багатством конотацій, частотністю функціонування, зорієнтований на людину і передається загальними назвами: 1. Звертання до героїв /наймитку; сестро/. 2. Звертання до тварин /сороко; вовчику/. 3. Звертання до атрибутів персонажів та предметів, наділених надзвичайними якостями /торбо-волосянко; ломачко-самобійко/. 4. Звертання до помічників міфічного походження /урзо-Мурзо; Видимо й Невидимо/. Розглянуті знаки мовленнєвого етикету нерідко ускладнюються одиницями типу голубочко, голубчику, голубонько, які надають висловлюванню відтінку пестливості. Палітра позначень суб'єктивної оцінки як позитивного, так і негативного характеру реалізується на лексичному, морфемному і синтаксичному рівнях. З точки зору морфологічного вираження звертання представляють собою власні та загальні назви простої /Марусенько, куме, ластівочко/ та складної структури різних типів: іменник - прикметник /добрий чоловіче, люба матінко/; іменник - іменник /шарівна-красунечко, дівонько-голубонько/; іменник - займенник /діточки мої, ваше добродіяство/; іменник - займенник - прикметник /синку мій солодкий, донечко моя дорога/. Основними формами передачі звертання є кличний і називний відмінки.

Своєрідність мовних ресурсів українських фантастичних казок на рівні семантичного поля Людина дає багатий матеріал для емпірично повного розкриття явищ національного менталітету. Сенс ментальності концентрується в епілогах, де актуалізуються окремі семи поів-складників загальної картини світу. Семантичне поле Людина в узусі епілогу характеризується виділенням позицій, пов'язаних з національними поглядами на духовні цінності та ро-

динні взаємини. Логіко-прагматичний рівень національного світобачення фіксує уявлення про характер зв'язків між окремою людиною, родиною та навколишнім світом. Семантичне поле просторовості представлено в епілогах семами додому, до себе, у свій край. Ядро часових уявлень складають позиції, пов'язані з довголіттям і вічністю. Аналіз мовного вираження загальної концепції світосприйняття, яка, детермінуючи спосіб існування нації, втілюється у ствердженні необхідності миру, щастя та злагоди для кожної людини, сприяє глибшому розумінню ментальної оптики етносу.

У другому розділі - "Лінгво-ієрархічний аспект часопросторової інформативності у мовній картині світу казки" розглядається мовна репрезентація просторово-часової координації як однієї з домінант внутрішньої структури казкового тексту. Оскільки модель світу є концептуально-мовним утворенням, трансформація фізичних координат у казці сприймається як концептуальна іпостась домінанти, мовна подоба якої відзначається поліструктурністю і поліформізмом. Українська фантастична казка зафіксувала особливе вартісно-змістовне бачення просторово-часової архітектоніки, яке, хоча й базується на буденних уявленнях про час і простір, проте не обмежується лише ними. Складна система засобів оформлення казкового хронотопу поряд з реальними включає асоціативні, емоційно-забарвлені позиції, які незрівняно збагачують спектр часопросторового бачення. Семантика казкового хронотопу організується у відповідності до загальнофольклорного принципу поступового звуження і виконує досить важливу роль у формуванні загального тла та ситуативних ознак дії, створюючи умови для контамінації реального з вигадкою.

Мовне поле просторовості представляє комплекс універсальних семіотичних опозицій, де конкретні елементи /гора, море, дорога, дім тощо/ регулярно дублюються на більш абстрактному рівні. Вказівники абстрактних просторових позицій включають семи невизначеності, які співвідносяться з уявленнями про: 1. Невизначеність скерованості /там, де зима з літом зустрічається; кудись/. 2. Невизначеність протяжності /край світу; далека земля/. Вказівники конкретних просторових позицій включають семи визначеності, які співвідносяться з уявленнями про: 1. Визначеність скерованості /до облака; коло землі/. 2. Визначеність протяж-

ності, що може характеризуватися: а/ обмеженістю /село, рідна земля/; б/ вимірюваністю /сім миль, три аршини/. Просторові локалізатори визначеної скерованості об'єднуються у такі підгрупи: 1. Сторони горизонту: "Держава його займала велику частину заходу". 2. Небо-земля: "Підлетів Калін аж під хмари та як гешнувся знов на землю". 3. Праворуч-ліворуч: "Праворуч підеш - щастя буде; ліворуч підеш - добро буде, а просто підеш - смерть буде". 4. Назад-вперед: "Не йди цією дорогою, завертай назад". Динаміка сюжету передбачає поступову конкретизацію просторової архітекtonіки, тому група вказівників з семантикою визначеної протяжності зазнає дальшої сегментації: 1. Частини землі: "Посилає король гінців по чужих землях". 2. Край сторона: "А я б у заморський край подався". 3. Державні утворення: "Є тут у сусідньому царстві одна царівна". 4. Ландшафтні елементи /ліс, ставок/. Просторові локалізатори з семантикою обмеженості-вимірюваності також утворюють своєрідну систему: 1. Міри відстані: "Вона вдарилась і на півтори аршина в землю вбілась". 2. Населені пункти: "Ось доходить до містечка, а там ярмарок". 3. Окремі будівлі: а/ житлові споруди /будинок, хижка, палац, башта/; б/ господарські приміщення /стайня, льох, кузня, лазня/; в/ частини помешкання /горниця, сімечки, покої, кімната/. Окремо розглянуто групу локалізаторів з підсиленою національно-культурною конотацією. Реальні топоніми /Київ, Лебедин, Крим/, гідроніми /Чорне море, Дніпро/, назви частин ландшафту /степ, гай, поле/, елементів флори /явір, очерет, вільшина/, деталей інтер'єру та екстер'єру /лава, піч, ганок, призьба/ беруть активну участь у створенні мовної картини світу.

Система граматичних засобів реалізації просторового поля детермінується його структурою. Активно функціонують морфологічні та синтаксичні класи одиниць, пов'язані з відтворенням особливостей локальних позицій: 1. Іменники у відмінкових формах /біля дороги; по подвір'ї; попід стінами/. 2. Прислівники, які часто виконують функції обставини місця /десь, кудись, ніде, назад/. 3. Дієслова із значенням переміщення, перебування та буття /поїхали, дійшов, сидить/. 4. Фразеологізми, як загальноживані, так і специфічні, фольклорні /скільки оком глянути; світ за очі; ні далеко ні близько; ні високо ні низько/. 5. Словосполучення різних моделей: а/ займенник + іменник /інша країна; у якесь се-

ло/; б/ прикметник + іменник /по чужих краях; до царського палацу/; в/ числівник + іменник /за сто верст/. 6. Складнопідрядні речення з підрядними обставинними місця /Як не скажеш, то жбурну тебе туди, де раки зимують/. 7. Складне синтаксичне ціле, яке сприяє утворенню художньо-просторового образу типу Кашієве царство; палац змія; печера розбійників. Минаючи казковий світ, герої просуваються нерівномірно, набуває собі перед початком кожної нової пригоди притулок, який виконує функції тимчасового дому. Місця, в яких відбувається епічна дія, характеризуються не стільки матеріальною, скільки сюжетною ситуативною конкретністю, що проявляється у досить твердій співвіднесеності певних ситуацій та подій з окремими місцями. Казковий простір тягнє до розподілу на зони активності і зони пасивності. Переміщення героя приймає вигляд руху з зони пасивності, яка є місцем його постійного перебування, звідки він виступає для реалізації того чи іншого діїства і куди повертається після його завершення, до зони активності і навпаки. Казковий простір має поліфункціональне навантаження - виступає як тло дії і як спосіб характеристики персонажів та подій. Завдяки своїй розмаїтості, просторові локалізатори надають казці помітного динамізму і ритмічної виразності.

Семантична структура моделі світу утворюється різноманітними типами просторово-часових взаємодій. Мовне поле темпоральності включає вказівники абстрактного і конкретного характеру. Система одиниць абстрактного часу об'єднує дрібніші групи референторів з різними значеннями: 1. Невизначеного часу, необмеженої тривалості: "Жили колись у старовину цар з царихою". 2. Невизначеного часу, обмеженої тривалості: "От невдовзі після того каже чоловік своїй жінці..." 3. Невизначеного моменту часу: "Ідуть далі, коли це - летить комар із своїм крилатим військом". Поряд з безпосередніми, у казці функціонують опосередковані часові оператори невизначеної семантики /ходив - блукав; пождав - пождав/.

Темпоральні вказівники конкретного характеру тісно взаємодіють з біографічним часом персонажів. Вони здійснюють координацію окремих епізодів оповіді, встановлюють підпорядкованість часової вісі другорядних персонажів біографічному часові головного героя. Останній, як правило, не змінюється у віці, часова послідовність його вікової характеристики подається сукупно.

Конкретний час у казці обумовлений уявленнями про визначе-

ний час різної тривалості: 1. Життя та його важливі етапи /пора оженилися; старі стали; все життя/. 2. Рік та пори року /перший рік; третій рік; зима/. 3. Доба та її частини /ніч; день; три доби/. Сюжетно-композиційні особливості вимагають детальної сегментації темпорального комплексу доби: вдосвіта; перед світом; на світанку; ранком; на ранок; опівдні; у обідню пору; по обіді; сутінки; вечір; північ; запівніч тощо. 4. Визначений момент часу /в ту ж мить; в одну мить/. У казці співіснують недатовані безперервна та дискретна часові послідовності, остання представлена фіксацією певних відокремлених дією позицій. Характеристики часу, витраченого на подолання простору, привертають увагу не стільки як складники темпорального комплексу казки, скільки як своєрідні семантичні перемикачі, основна функція яких полягає не у створенні темпоральних уявлень, а у просторово-часовій переорієнтації, чим пояснюється підкреслена невизначеність їх тривалості /чи довго чи не довго; через деякий там час/.

Комплекс граматичних форм передачі темпоральних відносин формується у відповідності до вимог жанру. Серед масиву різноманітних морфолого-синтаксичних засобів реалізації часових значень треба у першу чергу виділити такі: 1. Прислівники різних розрядів /якось; тепер; коли це; тоді; колись-то/. Поряд з неумотивованими, окремий шар утворюють вмотивовані прислівники /учора; довго; давно; щороку/. 2. Іменники, які називають темпоральні протяжності /тиждень; година/. 3. Дієслова кількох типів: а/ одниничні зі значенням буття, що включають показники темпоральної протяжності /жити; бути/; б/ повторювані, що позначають стан, рух /ідуть та їдуть; колихала-колихала/. 4. Фразеологізми /до віку вічного; довго то було чи хутко/. 5. Словосполучення різних моделей: а/ прикметник + іменник /пілісінький рік/; б/ займенник + іменник /якийсь час/; в/ числівник + іменник /два місяці/; г/ прислівник + прислівник /завтра зранку/. 6. Складнопідрядні речення з підрядними часу: "Принеси мене до своєї хати, та годуй мене м'ясом доти, доки у мене крила одростуть". Казковий час усвідомлюється як своєрідний елемент моделі світу. Безпосередня реалізація часових відношень здійснюється через сюжет і створює ілюзію руху часу. Той чи інший порядок подій, а також те чи інше порушення цього порядку, взаємодія кількох часових показників виконують важливі художні та естетичні функції. Можна стверджу-

вати, що часова організація казки, як явище її поетики, сприяє увиразненню певних сторін зображуваної дійсності, концентрації читальської уваги на особливостях світосприйняття народу-творця.

У третьому розділі - "Індексальні явища в мовній картині світу казки" - доводиться, що система антропонімічних часових та просторових елементів дублюється у казці системою абстрактних орієнтирів і є вираженням основних семіотичних опозицій, що описують не лише казковий, а й загальнолюдський універсум. Дейксис є найяскравішим атрибутом людського мовлення, оскільки він потрібний людині для орієнтації у мовленнєвій ситуації. Загальний антропоцентризм казки пояснює особливе місце дейксивів у системі її мовних засобів. Сукупність знаків з вказівною функцією охоплюється поняттям індексальності, вивчення якої передбачає у першу чергу визначення типу вказівки /на особу, місце, час/ а потім підправної позиції, відносно якої здійснюється вказівка.

Система особових егоцентриків у фантастичній казці утворюється трьома групами займенників першої, другої та третьої особи, денотація яких визначається відносно мовця. Помічено, що функціональні особливості казкових займенників реалізуються у контексті. Найчастіше конкретизація відбувається у попередньому /лівому/ контексті, що стосується переважно займенників третьої особи, вжитих з іменниками предметного значення: "Полетіли туди гусі, а піч випустила дітей, і вони побігли лісом". Конкретизація у наступному /правому/ контексті в цілому не властива казці, за винятком випадків вказівок в авторській мові: "Де я найму її? - сказав дід". Контекст допомагає встановити суб'єктну або об'єктну референтність займенників. У сфері особового дейксису казки діє універсальна опозиція "я - ти", що підкреслює суб'єктно-об'єктний характер дії: "Я тебе побив, а ти мене. Зробім мир". Зафіксовані випадки протиставлення "я - ви", "я - вони", "я - він".

Егоцентрик першої особи однини активно здійснює вказівку на героя. Спостерігаються випадки вживання авторського "я", що дозволяє створити ефект вірогідності оповіді. Воно належить до системи зовнішнього дейксису казки і представлене в епілогах.

Важливими субкатегоріями особового дейксису казки виступають займенники "ми", "ви", які можуть вказувати на форму взаємодії суб'єкта з об'єктом. Зовнішнє дейктичне вживання цих займенників сприяє включенню особи читача шляхом суб'єктивації до ес-

тетичної структури твору.

Аналіз множини індикаторів особових займенників показав, що егоцентрики першої особи найчастіше дешифруються у словах мовця: "Але вовк приходиться та й каже: "Молодику, я твого коня буду їсти". Індикація референтора займенника другої особи здійснюється прямою мовою, зокрема звертанням: "Ти чого, панночко, нас потребуєш?" Встановлення референтності егоцентриків третьої особи відбувається у контексті слів оповідача: "Були собі два брати-царевичі, й були вони богатирі". Семантичне поле особових егоцентриків казки поділяється на такі групи: 1. Дейктичні займенники особи, референтні герою - людині: "От тоді Іван-Голуб вже й признався що він його брат". 2. Егоцентрики, референтні герою - міфонуіму: "... я - Доля, та вже постаріла..." 3. Особові займенники, які співвідносяться з зоонімами: "Чому ти не співаєш, птаху?" 4. Дейктиви особи, що позначають предмет: "На, каже, це яблучко, та де воно котитиметься, іди за ним прямо, якраз дійдеш".

До складу типових казкових егоцентриків входять одиниці "той"- "цей", які утворюють лексичну опозицію, основу на протиставленні "близький - далекий" /у просторі і часі відносно особи мовця/. Казка надає перевагу конструкціям з егоцентричним показником "той", що пояснюється жанровим тяжінням до узагальнення і прагненням ідентифікувати явища, які знаходяться далеко за межами безпосереднього чуттєвого сприйняття. Названі займенники виконують функції виділення певного об'єкту просторової або часової позиції.

Локально-темпоральний дейксис казки характеризується двоплановістю, що виражається у його здатності до встановлення співвідношення поняття просторово-часової організації дійсності між оповідачем і слухачем /зовнішній дейксис/ та між персонажами /внутрішній дейксис/. Часто дейктив поєднує часовий і просторовий плани дії /"тут" + "тепер"/. Синкретична вказівка на місце і час спостерігається не завжди: частіше трапляється, що одне із значень виявляється семантично місткішим за інше. Вказівна функція дейктичних одиниць локального характеру використовується казкою для індикації широкого спектру реальних та ірреальних просторових позицій: "Вони устромили там суху паличку" - там - у джерельці - реальна визначена позиція; "Скільки ж тут, це живої душі з людського світу не було" - тут - уявний

світ.

Вербальний дейксис часто взаємодіє з додатковими засобами, які вказують на локальний об'єкт, що знаходиться у полі зору персонажів або знайомий їм, завдяки чому досягається ефект участі слухача /читача/ у казковій дії. Це спостерігається при виділенні позицій, пов'язаних з мешканням героя: "Дивиться, стоїть хата маленька, заходить туди, коли там живе сама баба"; або ландшафтною сегментацією: "Удї попід цією горою, там іще два моїх брати сидять". Контекстні конкретизатори сприяють увиразненню дейктивів, які в ряді випадків передбачають жестову реакцію, чим посилюють емоційність викладу. Дейктична індексація місця може здійснюватися за допомогою займенникових прислівників місця просторово-скеровуючого характеру: двомірних, що утворюють лексичну опозицію: туди-сюди; вгору-вниз; вперед-назад; та однімірних, які не входять до опозиції: коло; далі; скрізь. Прислівниковий дейксис, порівняно із займенниковим, характеризується значно меншою долею егоцентризму, а подеколи і повною його відсутністю.

Дейктичні вказівники темпорального характеру можуть мати семантику антеріорності, синхронності, посттеріорності. Темпоральний дейксис казки відрізняється від локального значно меншою семантичною диференційованістю. Найширше представлені семантичні різновиди індексу "тепер", який може передавати зовнішнє або внутрішнє дейктичне значення, виділяти окремий момент, вказувати на послідовність подій. Прислівникова індексація часових відносин реалізується одиницями: учора; сьогодні; вранці; зараз; рап-том тощо.

Система часопросторових елементів категорії вказівності української фантастичної казки характеризується серією особливостей, серед яких треба виділити неузвально референціацію дейктивів та дублювання індексації вузького контексту, що викликає підсилення емоційності викладу.

Окремо розглянуто функціонування соціо-часо-просторових вказівників як елементів реалізації художніх прийомів казкової композиції. Виявлено, що вони беруть участь в оформленні градації та поступового звуження /додаткова індексація часу або місця у повторюваних сегментах/, детермінують співіснування кількох координатних систем, орієнтованих на різні центри /референторами егоцентриків 1, 2, 3 особи можуть бути і оповідач, і читач, і

персонаж/, утворюють систему /я, тут, тепер/, що може сприйматися як картина світосприйняття на індексальному рівні.

За результатами комплексного дослідження мовної картини світу казки сформульовано висновки, які складають значення і новизну даної роботи:

- глобальні координати казкового світу, універсальні за своєю природою, є фундаментальними категоріями світу в тому вигляді, у якому він заданий повсякденній свідомості – людина, простір, час. Не кожний текст семантично влаштований подібним чином, глобальність є специфічною рисою саме казки, якій особливості жанру забезпечують здатність до моделювання всього світу в цілому;

- характерною рисою мовної системи казки є використання епічної техніки простого найменування, внаслідок чого предмет, явище або подія не змальовуються, а лише іменуються. Відбувається своєрідне "вміщення" світу у слово;

- антропоцентризм та антропометричність казки детермінує наявність значної кількості мовних одиниць, які окреслюють статус персонажу, його динамічні ознаки, ментальні якості;

- семантика казкового хронотопу організується у відповідності до загальнофольклорного принципу поступового звуження і виконує досить важливу роль у формуванні загального тла і ситуативних ознак дії, створюючи умови для контамінації реального і фантастичного;

- мовне відображення локально-темпоральної семантики казки до певної міри наслідую національним уявленням про часопросторову організацію дійсності;

- картина світу, зафіксована мовною системою казки, відображає взаємодію статичного і динамічного аспектів часопросторового континууму, що наділений високим ступенем автономності і утворює найбільш специфічну картину семантичної парадигматики тексту;

- система антропонімічних, часових та просторових елементів дублюється у казці системою абстрактних орієнтирів, які референціально співвідносяться з картиною світу;

- індексальні явища істотно доповнюють та увиразнюють мовний тезаурус казки;

- семантико-логічний метод дослідження дозволяє зробити не-

традиційний аналіз поліядерної структури лексичного значення мовних одиниць казки і намічає перспективи їх зіставлення з елементами семантичної мови фольклорної традиції;

- розгляд глибинної семантичної згуртованості ключових мовних явищ відкриває новий ракурс аналізу жанрово-композиційних особливостей казки.

Основні положення дисертації викладено у публікаціях:

1. Семантика невизначеного простору в українській фантастичній казці // Вопр. філології: Сб. науч. трудов. - Ізмаїл, 1993. - Вип.1. - С.36-39.
2. Специфіка особового дейксису в українській фантастичній казці // Вопр. філології: Сб. науч. трудов. - Ізмаїл, 1993. - Вип.3. - С.25-28.
3. Мовна реалізація ідеалу краси в українській фантастичній казці // Семантика мови і тексту: Матеріали міжнар. наук. конф. - Івано-Франківськ, 1993. - С.165-167.
4. Звертання в українських і російських народних казках // Проблеми контрастивної лінгвістики: Тези міжвуз. наук. конф. 18-20 трав. 1993. - Кіровоград, 1993. - С.132-133.
5. Семантика і функціонування дейктивів у п'єсах Миколи Куліша // Мова та стиль творів І.О.Буніна, М.Г.Куліша, Ю.І.Яновського: Зб. наук. праць. - Одеса, 1994. - С.94-99.

*Лабр*

Lavrinenko S.T. The linguistic picture of the world in the Ukrainian fantastic fairy tale. Dissertation presented for the degree of a master of Philology in specialized field 10.02.02 - the Ukrainian language, Dnepropetrovsk State University, Dnepropetrovsk, 1995.

The aim of the dissertation is to give an intergrated analysis of the linguistic picture of the world in Ukrainian fantastic fairy tales. The fields of Person, Space and Time have been described with the help of the semantic logical and componential methods of analysis, besides all the deictic elements have been analysed as a system. The main constituents of the linguistic picture of the fairy tale world have been investigated from the point of view of the polynuclear structure of the lexical meaning with special reference to the genre and composition all peculiarities of the analysed texts.

Лавриненко С.Т. Языковая картина мира в украинской фантастической сказке. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02 - украинский язык, Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск, 1995.

Диссертация посвящена комплексному анализу языковой картины мира в украинской фантастической сказке. В работе проведен семантико-логический и компонентный анализ полей Человек, Пространство, Время, системный анализ явлений категории указательности. Основные составляющие языковой картины мира сказки исследованы с точки зрения полиядерной структуры лексического значения с учетом жанровых и композиционных особенностей текста.

Ключові слова: мовна картина світу; семантика; персональність; локальність; темпоральність; індексальність.

Підписано до друку 10.01.1995 р. Об. 0,9. Формат 60x84 1/16.  
Друк офсетний. Тир. 100. Зам. 280.  
ВЦ, Ізмаїл, Ватутіна, 72.

250133

AB 31.827